

En de koning zal hun antwoorden: “Ik verzeker jullie: alles wat jullie gedaan hebben voor een van de onaanzienlijksten van mijn broeders of zusters, dat hebben jullie voor mij gedaan.” (Math. 25:40)

De een zijn dood is de ander zijn brood?!¹

Past een carrière in het bedrijfsleven binnen de roeping van een Christen?

We leven in een tijd van grote ongelijkheid in de wereld en veel natuurlijke bronnen lijken binnen afzienbare tijd uitgeput te raken. Vaak wordt de economie als schuldige aangewezen. Past een baan in de economie dan wel binnen de verantwoordelijkheden van een christen? Hoe moeten we de feiten interpreteren? Is de economie gebaseerd op gevaarlijke principes? En wat zegt de Bijbel over deze vragen?

Carrière in het bedrijfsleven?

Ooit begin je met een min of meer bewuste keuze aan een studie (technische) bedrijfskunde. Ik had destijds nog niet nagedacht over de relatie tussen mijn studie en mijn geloof. Gedurende mijn studententijd kwam ik steeds meer tot de overtuiging dat mijn geloof bepalend zou moeten zijn voor alle delen van mijn leven. Dat creëert dan vervolgens wel de vraag wat de relatie is tussen geloof en bedrijfskunde. In dit artikel komt de vraag aan de orde of een carrière als bedrijfskundige past binnen de Bijbelse opdracht aan christenen op aarde. Om die vraag goed te beantwoorden zijn verschillende aspecten aan de orde. Natuurlijk speelt de vraag wat de Bijbel zegt over de verantwoordelijkheden van christenen op aarde. Aan de andere kant is de vraag belangrijk wat in de economie wordt nagestreefd en wat daar de resultaten van zijn. Draait het in de economie slechts om eigenbelang en is zij verantwoordelijk voor uitbuiting en groeiende ongelijkheid in deze wereld? Of kan er in de economie wellicht juist een bijdrage worden geleverd aan het oplossen van de wereldwijde problemen? Ik ga eerst in de laatste vragen en daarna wil ik deze belichten vanuit Bijbels perspectief om tot een slotconclusie te komen. Omwille van de lengte schetst dit artikel slechts de grote lijnen van een argumentatie. Voor meer gedetailleerde informatie kan de lezer de gebruikte bronnen naslaan.

Globalisering en haar schaduwkanten

Allereerst dus de vraag wat de economie ons brengt. Wereldwijd maken we nog steeds elk jaar een behoorlijke economische groei door. Dit gaat gepaard met groeiende welvaart, nieuwe banen en innovaties. Toch valt er ook veel af te dingen op deze groeiende welvaart. Om wat feiten te noemen:

- Een groeiende kloof tussen arm en rijk: in 1960 verdiende de rijkste 20% van de wereld 30 keer meer dan de armste 20%. In 1990 was verdiende zij 60 keer meer.²
- Uitbuiting: Wereldwijd zijn er 246 miljoen kindarbeiders. Dat is één op de zes kinderen.³
- Uitputting aarde: per bewoner van deze wereld is er ongeveer 1,8 hectare grond beschikbaar. Een gemiddelde inwoner van Nederland heeft 4,4 hectare nodig met ons huidige consumptie patroon. Een inwoner van Noord Amerika zelfs 9,6 hectare grond.⁴

¹ Ontleend aan de uitzendingen van Tegenlicht over globalisatie, www.vpro.nl/tegenlicht

² United Nations Development program, Annual report 1992, p.1, www.undp.org

³ Childright, www.childright.nl

⁴ De Kleine Aarde, www.voetenbank.nl

Zo zijn er nog veel meer feiten te noemen. Deze feiten zijn ook binnen de christelijke wereld veel besproken. In de laatste twintig jaar heeft de wereldwijde kerk in verschillende verbanden zich uitgesproken over deze situatie. Zo valt er te denken aan de verklaring van Oxford waar een internationale delegatie vanuit de evangelische wereld zich uitsprak over onze economie⁵. Bekend is ook de pauselijke encycliciek Centesimus Annus⁶. Van een recentere datum is ook de verklaring van de wereldbond van gereformeerde kerken in Accra⁷. En verder valt te denken aan de wereldwijde Micah Challenge⁸ en de Jubilee campaign voor schuldverlichting voor ontwikkelingslanden⁹.

Ondanks dat achter deze verklaringen de gehele diversiteit van de wereldwijde kerk schuil gaat, zijn de verklaringen opvallend eenduidig in hun conclusies. Binnen het huidige economische systeem zijn mensen uitgebuit en er zijn groeiende verschillen tussen arm en rijk ontstaan. Verder leggen bedrijven een niet te rechtvaardigen beslag op de schepping. Daarnaast wordt er gewezen op het feit het systeem consumentisme in de hand werkt en mensen behandeld alsof het puur productiemiddelen zijn. Kortom er worden breed vraagtekens gesteld bij de organisatie van de economie.

Ethische analyse van de feiten

Dit brengt de vraag naar boven of de markteconomie wel een te rechtvaardigen systeem is vanuit christelijk perspectief. Graafland werkt in zijn recent verschenen boek een grondige analyse uit van de resultaten van de markteconomie vanuit ethisch perspectief¹⁰. Hij gaat hier systematisch de drie perspectieven die doorgaans binnen de ethiek worden onderscheiden bij langs en analyseert het beschikbare feitenmateriaal. Het eerste perspectief is het utilisme. Binnen deze stroming wordt gekeken vanuit de vraag welke van de handelingsalternatieven, qua gevolgen, het meeste geluk brengt. Als we de vraag dan projecteren op de economie, dan leidt tot de vraag naar de relatie tussen de vrije markt en economie en geluk. Als we kijken naar empirisch onderzoek dan blijkt dat de relatie tussen een systeem wat private eigendomsrechten beschermt en economische groei overeenkomt met de feiten. Voor andere belangrijke elementen uit de neoliberale marktideologie, zoals het minimaliseren van overheidsbemoediging en verwijderen van alle handelsbarrières, blijkt een harde relatie echter veel moeilijker te bewijzen. Als laatste blijkt ook uit psychologisch onderzoek dat er geen lineaire relatie is tussen welvaartsgroei en geluk. Dit geldt slechts tot aan het niveau nodig om te voorzien in basisbehoeften (\$500). Verder zou men zich kunnen afvragen of marktwerking bijdraagt aan het oplossen van bijvoorbeeld het milieuprobleem. Dit blijkt erg afhankelijk of milieueffecten worden meegenomen in (prijs)mechanismen van de markt of zogenaamde externe effecten zijn. Daarnaast doet stijgende welvaart ook de consumptie toenemen. Graafland concludeert dat het effect per saldo nog niet positief is¹¹. Kortom sommige elementen uit het kapitalistische economische systeem leiden tot economische groei, maar een directe relatie met het geluk van de mens lijkt er niet te zijn.

Het tweede perspectief binnen de ethiek is de beginslethiek. Hier wordt er niet uit gegaan van gevolgen maar van bepaalde (basis)rechten die vooraf de geldigheid van acties bepalen. De meest geaccepteerde standaard voor rechten zijn momenteel de mensenrechten zoals die zijn vastgelegd door de Verenigde Naties. Op de vraag of er een positief verband is tussen het

⁵ Oxford declaration on Christian Faith and Economics, 1990, <http://www.casi.org.nz/statements/decoxcfe.htm>

⁶ Centesimus Annus, Johannes Paulus II, 1991, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus_en.html

⁷ WARC, 2004, http://warc.jalb.de/warcjasp/side.jsp?news_id=1157&navi=45

⁸ Zie <http://www.micahchallenge.org/>

⁹ Zie <http://www.jubileedebtcampaign.org.uk/>

¹⁰ Graafland, J.J. (2007). Het oog van de naald. Ten Have, Kampen

¹¹ Het oog van de naald, p. 157

beschermen van de mensenrechten de wereldwijde economie blijkt ook geen eenduidig antwoord te geven. De positieve mensenrechten bevatten onder andere het recht een bestaansminimum, onderwijs en gezondheidszorg. Liberalisering van een economie lijkt in eerste instantie te leiden tot vermindering van de armoede. Het verband met onderwijs en gezondheidszorg blijkt minstens zo afhankelijk van andere factoren als inkomensgelijkheid (binnen een land) en de positie van de vrouw in de samenleving. Wat betreft de inkomensgelijkheid zijn de gegevens niet heel positief. Binnen landen lijken deze vaak eerst kleiner te worden, maar onderzoek wijst uit dat hierna vaak een fase komt waarin de verschillen weer groter worden (ook wel de Kuznet kurve genoemd in de economie). Tussen landen lijken de inkomensverschillen vooral te groeien in de huidige wereldeconomie. Als laatste is er wel een positief verband tussen de welvaart in een land en het beschermen van de burgerrechten. Kortom stijgende welvaart, gerelateerd aan de markteconomie, lijkt een positieve bijdrage te leveren aan het naleven van burgerrechten en positieve mensenrechten als gezondheidszorg en onderwijs, maar dit wel in samenspel met vele andere (politieke) factoren. Aan de andere kant draagt het systeem wel bij aan groeiende ongelijkheid in de wereld en binnen landen.

Het laatste perspectief binnen de ethiek wat Graafland bespreekt is de deugdenethiek. Hier gaat men uit van gedrageigenschappen die nodig zijn om een goede gemeenschap bevorderen. Hier is minder empirisch onderzoek gedaan, maar er zijn wel vele hypothesen. Zo stellen sommige wetenschappers dat sociale relaties onder druk staan door het beslag wat bedrijven leggen op hun werknemers of dat concurrentie leidt tot corruptie en oneerlijke beloning. Maar aan de andere kant werkt de vrije markt vlijt en creativiteit in de hand en is onderling vertrouwen een belangrijke voorwaarde voor een goed werkende markt. In de woorden van Graafland¹²: “De morele basis van de markteconomie staat voortdurend onder druk (red. door concurrentiedruk), maar wordt ook telkens versterkt vanuit de markt.” Verder merkt hij op in een meer uitbundige verzorgingsstaat eveneens het risico dat de solidariteit verloren gaat en daarmee de sociale relaties onder druk staan.

De aard van de economie

De bovenstaande analyse brengt een gemengd beeld aan het licht. De markteconomie brengt economische groei, maar er zijn ook zware vraagtekens te zetten bij de groeiende ongelijkheid en bijvoorbeeld te uitholling van deugden. Onder andere Goudzwaard heeft in vele publicaties gewezen op verschillende paradoxen in onze economie¹³. Zo noemt hij de zorgparadox: ondanks dat onze welvaart stijgt lijkt het steeds lastiger om voor elkaar en het milieu te zorgen. Een tweede voorbeeld is de tijdsparadox: ondanks dat onze welvaart stijgt lijken we steeds minder vrije tijd te krijgen. Goudzwaard wijt deze paradoxen aan het groei paradigma, wat volgens zijn analyse terug valt te traceren tot een vooruitgangsideaal wat ons sinds de Verlichting nooit heeft losgelaten¹⁴. Ongeacht de consequenties wordt economische groei nagestreefd en dat leidt tot de paradoxale situaties die zojuist genoemd werden. Andere christelijke wetenschappers en theologen hebben bijvoorbeeld de principes van concurrentie en eigenbelang, die centraal staan in een markteconomie, ter discussie gesteld. Een bredere groep Nederlandse, christelijke economen schreef in 1996 een open brief¹⁵. Hier stelt men dat de markteconomie slechts de mensen met (economische) macht bevoordeelt, dat er negatieve

¹² Door het oog van de naald, p. 364

¹³ Goudzwaard, B., Lange, H.M. de (1994). *Genoeg van te veel / Genoeg van te weinig*. Vierde druk. Ten Have, Baarn

¹⁴ Goudzwaard, B. (1976). *Kapitalisme en vooruitgang*. Van Gorcum, Assen

¹⁵ Zie Staveren, I. van (2006). *Christian Economic Thought in the Netherlands*. ECF Working Papers Series, No.

externe effecten zijn voor de samenleving en bovenal dat economische overwegingen morele lijken te domineren.

Toch valt er ook kritiek te horen op het meerderheidsstandpunt (onder christelijke economen) dat het systeem, de markteconomie, deels schuldig is aan de ongelijkheid, uitbuiting en uitputting van ons leefmilieu. Hierin valt onderscheid te maken tussen de auteurs die het marktmechanisme als neutraal beschouwen en de auteurs die een positief moreel oordeel over het mechanisme hebben. Een voorbeeld van een positieve waardering van het marktmechanisme vinden we in het paper Bakker, Horsten en Kimman¹⁶. Zij stellen dat de markt zorgt voor gelijke kansen voor iedereen en individuele verantwoordelijkheid ondersteunt. Bij zowel een neutrale als positieve beoordeling leggen auteurs vaak de grote nadruk op de individuele verantwoordelijkheid. De feiten die we waarnemen liggen dan niet aan het systeem maar aan de economische actoren, zoals consumenten, bedrijven, investeerders en werknemers. Overigens stellen de meeste auteurs dat veranderingen in het systeem en individuele verantwoordelijkheid in samenspel nodig zijn voor het aanpakken van de genoemde feiten.

Vervolgens komt de vraag naar boven hoe we ons, als christenen, dan moeten verhouden tot de economie. Hier valt ook een –in de kern- eenduidige reactie te bespeuren. Aan de ene kant is een besef dat we de marktwerking tot op heden het beste alternatief is gebleken. Het falen van communistische en socialistische systemen in socio-economische opzicht wordt onderkent, onder andere in de Oxford Declaration en het Centesimus Annus.

Aan de andere kant is actie gewenst, zowel in revisie van het systeem als in het nemen van verantwoordelijkheid door de verschillende economische actoren. Zoals al besproken wijzen de meeste kerkelijke verklaringen op het grote onrecht wat er nog bestaat in de wereld. Over het algemeen zijn zij terughoudend in een definiëren van een beter economisch systeem, omdat ze dat niet als taak van de kerk zien. Goudzwaard, als wetenschapper, komt met meer concrete suggesties en presenteert bijvoorbeeld met een 12 punten program voor herziening in één van zijn boeken¹⁷. Hij pleit onder andere voor het fiscaliseren van milieueffecten, aanpassen van de CAO cycli, institutionaliseren van maatschappelijk verantwoord ondernemen, herzien van het internationaal monetair systeem en goede voorlichting van de consument. Al hoewel een deel van de aanbevelingen die hij 15 jaar geleden deed inmiddels zijn gerealiseerd valt er nog een lange weg te gaan.

Lichtpuntjes

Er kan dus een onderbouwd pleidooi worden gevoerd voor een kritische participatie in onze markteconomie, waarbij men gericht is op revisie van het systeem. Alvorens deze conclusie te bespreken uit het licht van onze Bijbelse opdracht, wil ik nog kort wijzen op positieve ontwikkelingen op de markt, die in de laatste jaren zijn waar te nemen. Ik heb al gewezen dat een aantal van Goudzwaards' aanbevelingen voor structurele veranderingen ook geïmplementeerd zijn. Sowieso staat de vergaande variant van economische liberalisering steeds meer ter discussie. Naast deze macro economische trends, lijkt er ook een trend te zijn van marktpartijen die hun verantwoording nemen. Dit is onder andere het gevolg van de bewustwording dat het nemen van verantwoordelijkheid op de lange termijn belangrijk is voor het bestaansrecht van bedrijven¹⁸. Daarnaast wordt steeds vaker benadrukt dat bedrijven ook waarde kunnen creëren door hun kennis en innovatie vermogen in te zetten om bij te

¹⁶ Bakker, C.J., M.M. Horsten, and E.J.J.M. Kimman (1997) 'Mededinging: Noodzakelijk, Fair en Rechtvaardig', in J.P. Balkenende, E.J.J.M. Kimman, and J.P. van den Toren (ed.) (1997) *Vertrouwen in de Economie. Het Debat*. Assen: van Gorcum, pp. 84-99.

¹⁷ *Genoeg van te veel / Genoeg van te weinig*, p. 131

¹⁸ Bijv. Husted, B.W., Jesus Salazar, J. De (2006). *Journal of Management Studies*. 43:1, p. 75-91

dragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen¹⁹. Zo ontstaan er tegenwoordig vele duurzame, biologische en fair-trade producten. Ook is er een stroming die onder de naam “Bottom of the Pyramid” kansen ziet om een nieuwe markt te creëren door producten te ontwerpen voor een bevolkingsgroepen in ontwikkelingslanden die tot nu toe als oninteressant werden gezien door de markt²⁰. Deze producten worden meestal gerealiseerd door het combineren van de kennis en capaciteiten van een multinational met micro-ondernemingen als distributiekanaal. Juist door de combinatie met micro-ondernemingen profiteert de lokale bevolking niet alleen van de nieuwe producten maar ook van productie. De hiermee gepaard gaande welvaarts-groei zou kunnen bijdragen bij het aanpakken van armoede, omdat hier juist mensen worden gestimuleerd om verantwoordelijkheid te nemen.

In mijn ogen valt het positief te duiden dat bedrijven inzien dat op de lange termijn maatschappelijke problemen evengoed relevant zijn voor bedrijven en op een creatieve wijze bedragen aan het oplossen van milieu- en armoedeproblemen. Aan de andere kant heeft Graafland er terecht op gewezen dat motieven vaak terug te brengen zijn tot verlicht eigenbelang en niet een morele afweging²¹. Het valt dus nog steeds te bezien hoe verantwoord bedrijven hier op de lange termijn mee om gaan. Mijns inziens pleit dit alleen maar meer voor participatie van christelijke bedrijfskundigen die kritisch staan ten opzichte van de heersende paradigma's.

Bijbelse noties

Tot op heden hebben we niet expliciet gerefereerd aan Bijbels noties. Ik wil onderstrepen dat het hierboven gevoerde morele pleidooi voor revisie van het systeem en het nemen van verantwoordelijk in de economie in lijn is met onze verantwoordelijkheden zoals de Bijbel die schetst. Allereerst moeten we dan in ogenschouw nemen dat God in het zogenaamde scheppingsmandaat ons de opdracht mee gaf om de aarde een verantwoorde wijze te beheren²². Als de economie wordt gedefinieerd als het op verantwoorde wijze beheren van schaarse goederen²³ dan valt dat volledig in het licht te zien van deze opdracht. Daarnaast vertelt de Bijbel ons ook dat God de mens in de hof van Eden plaatste om te werken. Wel moet worden opgemerkt dat werk na de zondeval niet altijd meer gemakkelijk is.²⁴ Verder worden we opgeroepen om onze gaven optimaal te gebruiken en moedigt de Bijbel toewijding aan werk toe²⁵. Met andere woorden, de Bijbel spreekt in het algemeen positief over werken en zeker ook economische arbeid kan in dit licht worden gezien.

Daarnaast doet de Bijbel op vele plekken een urgent appel op gelovigen om aandacht te hebben voor de zwakkeren in de samenleving²⁶ en waarschuwt de Bijbel tegen onverantwoord gebruik van de schepping²⁷. Met andere woorden op basis van de Bijbel zou een appel kunnen worden gedaan op christenen met gaven op economisch gebied om bij te dragen aan rechtvaardig economisch systeem waarbinnen actoren hun verantwoordelijkheid nemen.

¹⁹ Bijv. Porter, M.E. & Kramer, M.R. (2006). Strategy and society – the link between competitive advantage and corporate social responsibility. Harvard Business Review, December 2006, p. 78-92

²⁰ Bijv. Hart, S.L. (2007). Capitalism at the Crossroads, Pearson Education Inc., Upper Saddle River, NJ

²¹ Graafland, J.J. (2007). Boekrecensie naar aanleiding van “The fortune at the bottom of the pyramid” van C.K. Prahalad, verschenen in Wapenveld, Jaargang 57, Nummer 1, <http://www.wapenveldonline.nl/viewArt.php?art=730>

²² Gen. 1:26-28

²³ Zoals onder andere werd gedaan door Dooyeweerd in het kader van de Reformatorische Wijsbegeerte, zie Woudenberg, R. van (2004). Gelovend Denken, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, p. 102

²⁴ Gen. 3:17-19

²⁵ Ef. 6:7, 1 Tess. 5:12, 2 Tess. 3:7

²⁶ Zie bijv. Jak. 2:17, Jak. 2:26, Math. 25:34-40, 1 Joh. 3

²⁷ Open. 18:11

Sacred-secular syndrome

Ondanks dat er juist een Bijbels appel zou kunnen worden gedaan om juist te gaan werken aan een rechtvaardige economie, toch hoor je maar weinig christenen praten over hun roeping als manager, econoom of bedrijfskundige. Mark Greene van het London Institute for Contemporary Christianity (LICC) wijt dit aan het “sacred-secular syndrome”.²⁸ Achter deze naam gaat de scheiding tussen het geloofsleven en werkend leven schuil. Hij wijt dit aan twee oorzaken. Allereerst is er vaak een soort van impliciete hiërarchie van roepingen waarin een dominee, zendeling of hulpverlener hoog aan staan geschreven, maar weinig plek is voor professionals. Ten tweede houden we onze visie op ons werk vaak beperkt tot een erg persoonlijke component. “Als we ons werk maar eerlijk, en betrouwbaar doen.” Dat is wellicht ook te wijten aan het feit dat er in de kerk weinig te horen is over de relatie tussen werk en geloof. Uit onderzoek van LICC bleek dat 50% van de kerkgangers nog nooit een preek heeft gehoord over werk.²⁹

“It is in obedient gratitude for all the gifts of God that we in the Lutheran Church in America commit ourselves in faithful love to struggle for economic justice as an integral part of the witness and work of God’s People in the world”.³⁰ Zo eindigt de introductie een verklaring van de Lutherse kerk in de Verenigde Staten over de relatie van de kerk tot de economie. En dit onderstreept het punt dat ik wil maken. Het zou een integraal onderdeel moeten zijn van ons getuigenis als christenen in de wereld om ook onze gaven op dit gebied te gebruiken om te streven naar een rechtvaardige economie. Juist waar een getuigenis in woorden en daden samengaan wordt ons getuigenis geloofwaardiger.

Conclusies

Op basis van het bovenstaande wil ik de volgende conclusies trekken:

- Een kritische houding ten opzichte van de aard en uitkomsten van het huidige economische systeem is op zijn plaats
- Er liggen grote uitdagingen om ons economisch systeem duurzamer en rechtvaardiger te maken
- Recente ontwikkelingen kunnen worden geduid als een aanknopingspunt om ook daadwerkelijk tot een beter systeem te komen
- Het valt zeker als een roeping om te vatten van christenen met economische talenten om bij te dragen aan deze ontwikkelingen en juist hier kan getuigen in woorden en daden samenvallen

In dit artikel is nog maar weinig aandacht besteed aan de vraag wat op micro economisch niveau kan worden bijgedragen aan deze revisie van de economie en wat de rol van individuele bedrijfskundigen kan zijn. In een tweede artikel³¹ wil ik aandacht besteden aan de principes voor bedrijfsvoering die kunnen afgeleid uit de Bijbel en welke relevante issues er spelen binnen de verschillende functies van bedrijven. Juist dat is een belangrijke vraag om te stellen als je als bedrijfskundige binnen bedrijven wil bijdragen aan de revisie van het systeem.

²⁸ <http://www.lifenetnavigators.nl/downloads/The%20Great%20Divide.pdf>

²⁹ <http://www.licc.org.uk/imagine/research/what-the-people-said/work>

³⁰ Lutheran Church of America (1980). Economic Justice: Stewardship of Creation in Human Community, te vinden in Stackhouse, M.L. e.a. (1995). On Moral Business, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, Mi, p. 429-434

³¹ Zoektocht naar rechtvaardigheid in en door het bedrijfsleven, zie www.geloofenbedrijf.nl